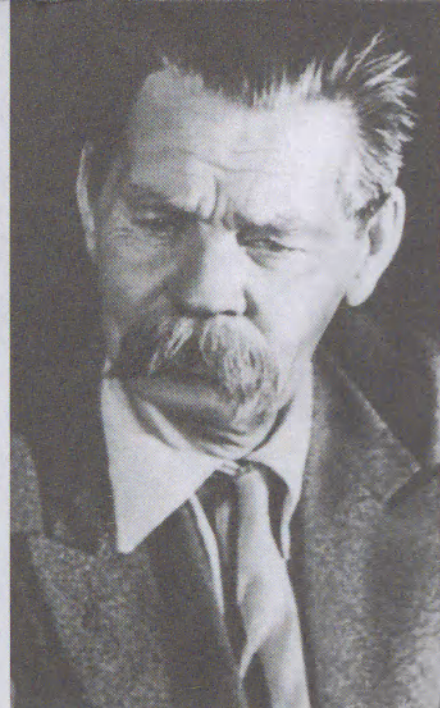

Szántó Gábor András

Zeneértők előnyben

A HARMINCAS ÉVEK

GORKIJ-SZÍNDARABJAIRÓL

A moszkvai színházak műsorát nézegetve megnyugvással látom, hogy nemcsak nálunk játsszák Gorkij darabjait. A moszkvai Kis Színház 2008 októberében tűzte újra műsorára *A nap fiait*, és az író nevét ma is viselő Moszkvai Művész Színház (Moszkovszkij Hudozsesztvennij Tyeatr *imenyi Gorkovo*) szintén folyamatosan műsorán tartja mind az *Éjjeli menedékhelyet*, mind a négy éve új rendezésben játszott *Vassza Zseleznovát*. Az író ellen intézett korábbi támadások után, amikor nemcsak a kezdeményezésére újraindított, puskinsi *Lityeraturnaaja gazeta* címlapjáról tüntették el az arcképét, hanem a halála színhelyén felállított emléktáblát is leszerelték, ez mindenképpen pozitív fejleménynek mondható.

Az emléktábla azóta ismét a helyére került, és a nevezetes irodalmi újság fejlécén is újra megjelent az író profilja. Gorkijt lehet szeretni vagy nem szeretni, de aligha lehet csak úgy kitéssékelni az irodalom és a kultúra történetéből. Tudta ezt már Mihail Bulgakov is, aki ezt jegyezte fel róla húszas évekbeli naplójában: „Most Gorkij mestermunkáját, *Az én egyetlenemet* olvasom [...] Gorkij mint ember nem rokonszenves, de milyen nagy és erős író, milyen döbbenetes és fontos dolgokat mond...”¹

A Viharmadár régi és mai ellenfeleinek természetesen nem az ilyen művek alkotójával vagy a bolsevik forradalommal szembeszálló merész publicistával gyűlt meg a bajuk, hanem a harmincas években fontos közéleti szerepet vállaló személyiséggel, aki véleményük szerint az elnyomottak és az üldözöttek bátor pártfogójából „az elnyomók megértő védelmezője és támogatója” lett.² A „szerepváltó” Gorkij koncepcióját valló Szolzsenyicin egyenesen azt fejtegette, hogy Sztálin fölösleges óvatosságból ölette meg Gorkijt, mert az bizonyára a nagy terror időszakát, „az 1937-es esztendőt is megénekelte volna”.³

Az erkölcsi és politikai elmarasztalásnak ez a tényeket helyettesítő feltételes módja Gorkij kritikusaival gyakran a tényleges „énekekre”, vagyis az irodalmi alkotásokra is rávetült, amelyeket néha túlságosan könnyen minősítettek gyenge vagy feledhető alkotásoknak: például „a *Szomov és a többiek* c. dráma (1931) hazug: az értelmiségi mérnökök szabotázsáról szól.

Olvashatatlanul rossz.”⁴ „Az úgynevezett »szocialista realista« drámák (*Ellenségek, Szomov és a többiek, Dosztyigajev [és a többiek], Vassza Zeleznova* stb.) erőszakolt tételessége, kimódolt osztályharcossága ma már önpáródiának hat a színpadról” stb.⁵ A művektől eltanácsolt olvasó ilyenkor csak azon értetlenkedett, hogy egy „erőszakosan tételes”, „szocialista realista” *Vassza Zseleznovából* a szovjet feldolgozások (1953, 1983) mellett vajon miért készült egy-egy – nem szocreal – nyugatnémet (1963), francia (1972) és jugoszláv (1977) filmváltozat is...

Vajon nem az elhamarkodott bírálók „énekhallásában” volt itt a hiba?

D. Gorbov, a húszas évek jeles kritikusa már 1928-ban figyelmeztetett arra, hogy Gorkijt nem lehet a modernizmus – így a szimbolizmus – hatásaitól elkülönítve tárgyalni.⁶ Hadd tegyem hozzá: attól a szimbolista ars poeticától elválasztva sem, amely Paul Verlaine *Költészettana* szerint „a zene kalandját” is igényli az alkotótól („Zenét minékünk, muzsikát! / [...] Egy jó kaland legyen dalom / [...] A többi csak irodalom.” – Kosztolányi Dezső fordítása).

Gorkij már fiatal korában cikket írt Verlaine-ről (*Paul Verlaine és a dekadensek*), és későbbi nyilatkozataiban is lelkesedett a költő zeneiségéért.⁷ Színdarabjaiban szintén fontos – értelmező – szerepet tulajdonított a zenének. Az *Éjjeli menedékhelyben* – eredeti címe: *A mélységben* – háromszor is nekikezdenek például egy börtönnótának („Fölkel a nap, s lehanyatlík”), amelyet egyszer sem tudnak végigénekelni. A pince mélyén maradt lakók harmadik próbálkozását épp „a törülközőt bedobó” Színész öngyilkossága szakítja fél-

¹ M. A. Bulgakov: *Sárba taposva. Naplók, levelek 1917–1940*. Bp., Magvető, 2004, 31.

² V. Sentalinszkij: *A feltámadott szó. A KGB irodalmi archívuma*. Bp., 2004, 333.

³ A. Szolzsenyicin: *Arhipelag Gulag*. Moszkva, 1991, 44.

⁴ Hetényi Zsuzsa: *Gorkij. In Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Szerk. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 264.

⁵ Nádra Valéria: *Gorkij: Éjjeli menedékhely*. In *Száz híres színdarab*. I. Szerk. Koltai Tamás és Takács István. Bp., Népszava, 1989, 339.

⁶ D. Gorbov: *Puty M. Gorkovo*. Moszkva, 1928, 70–76.

⁷ Lásd André Germainnek, a *Les Écrits Nouveaux* szerkesztőjének adott nyilatkozatát. In V. Sentalinszkij: i. m. 325.

be... Az eseményre reagáló és az egész művet záró Szatyin replikája – „Eh... elrontotta a nótát... Ez a bolond!” – itt nemcsak szó szerinti jelentéssel, hanem az ember egész életvitelét minősítő jelentőséggel bír. Azt sugallja, hogy egy ilyen, *szabadulásról* szóló nótát nem szabad félbehagyni és „elrontani”, hanem „végig kell énekelni”. (Egy jellemző apróság. Vlagyimir Nabokovtól tudjuk, hogy az első nagy sikerek honoráriumából Gorkij munkanélkülieknek és otthontalanoknak berendezett menhelyet is alapított, amelyet könyvtárral és *pianínóval* szerelt fel...)⁸

Az élet gorkiji „verméből” való kiemelkedéshez és az „ének végigénekléséhez” 1917 után persze a korábbiánál is nagyobb elszántságra és „kalandvágyra” volt szükség. A *Szomov és a többiek* bolsevikokkal szemben álló hősei között az író ezért egy *kalandor énektanárt* is felléptet („TROJERUKOV, sikertelen kalandor, kudarcai miatt bosszúvágy fűti, s mindenre képes”), aki a korabeli és a mai nézők okulására tanulságos eszmefuttatást rögtönöz a szóról és a zenéről (vagyis a szimbolista poétika alapelemeiről). Ez a javíthatatlan pedagógus a pusztá szavaknál magasabb rendű melódia fontosságát hangsúlyozza, miközben az üres szavakkal bánás hétköznapi funkcióját, ezek életmentően álcázó vagy álcázottan támadó szerepét is felvázolja: „Azt mondom a fiataloknak: a szövegnek, a szavaknak nincsen jelentősége! A lényeg mindig a dallam, a lélek főfő muzsikája, a drága, ősrégi muzsika... a halhatatlan... [...] Azt tanítom nekik, hogyan kell a hangokkal, a *hang-nemekkel* szavazni. Erre tanítom az ifjúságot.”⁹

A tanár az Internacionálét hozza fel példának, amelyet ha nem az újkori tonális skálarendszernek, hanem a középkori egyházi hangnemeknek és modalitásoknak megfelelően adnak elő, akkor az nemcsak nevetéssé, hanem szövegével ellentétes értelművé válik:

„TROJERUKOV Tudja, kérem, más dolog a szó, más a dallam. A dallam a lélek igazi dala, vagyis az ember legigazibb lényege, legmélyebb igazsága, a maga igazsága. [...] Az Internacionálét például lehet egyházi módon énekelni, harmadik modalitásban, hatodikban. (*Énekel*)

A múltat végképp eltörölni

KITAJEV (*csodálkozik*) Ó, mi az ördög! Valóban. Mulatságos.

TROJERUKOV (*körülnézve, felhangon*) Sokan, akik így éneklék az Internacionálét, nem a régi világot tagadják meg, hanem annak feltámadásáért fohászkodnak; az új világból ugyanis elégük van...”¹⁰

A harmincas évek Gorkijának megértését éppen ennek az „üres szavakon” túl felhangzó dallamnak a felfogása nehezíti, ami nemcsak a műalkotás természetes „rejtjelezettségének” a következménye, hanem egy mondandóját „megzenésíteni” kényszerülő, nyíltan nem beszélhető író önvédelme is. Az üressé váló szavaknak és a „melódiának” erre a kalandos együttélésére Gorkij hétköznapi megnyilatkozásai is utalnak. Kornyej Csukovszkij nemrég közzétett naplójában maga az író beszél egy efféle kettősségről, amely elengedhetetlenül szükséges az általa felvállalt élet- és értékmentő misszió sikeréhez, ugyanakkor jelentős erkölcsi hátránnyal is jár: „Tudom, hogy nem kötelesek szeretni, és nem is szerethetnek. Belenyugodtam. Ilyen a szerepem. Sokszor valóban kétértelmű vagyok. Azelőtt sohasem ravaszkodtam, de most ravaszkodnom,

hazudoznom és alakoskodnom kell a hatalmunk előtt. Tudom, hogy másképp nem megy.” (1920. október 3.) A későbbi évek szovjet valóságának értékelése szintén szóba kerül e naplóban, amely szerint Gorkij „a magánbeszélgetésekben ugyanolyan lelkesen szól e témáról, mint az újságokban, de ezt hatalmas adag gúnnyal teszi, amely az egész pátoszát érvényteleníti”.¹¹

A kalandvágyból 1921-ig otthon maradó Gorkij ember- és kultúramentő tevékenysége „életének legfőbb értelme volt a bolsevizmus első időszakában” – mondta róla halála után egy másik orosz *énekes*, a hazájából emigrált Fjodor Saljapin.¹² A szintén emigránssá lett I. Manuhin, az író tízes évekbeli kezelőorvosa (akinek természetesen Gorkij szerzett nyugati útlevelet), ugyancsak e kultúramentő misszióval indokolta páciensének az új hatalomhoz való közeledését: „Az októberi események feldühítették, nem bízott a bolsevikokban, és nem akart velük közösséget vállalni. Ha később úgy döntött, hogy feladja különállását, azt azzal a hátsó gondolattal tette, [...] hogy megpróbál hatni rájuk, nehogy újabb, helyrehozhatatlan ostobaságokat kövessenek el. »Az ördög tudja, mi mindent műveltek már eddig is« – mondta gondterhelten.

Így született meg benne »a bolsevikok bekerítésének« terve, ami tulajdonképpen azt jelentette, hogy a munkás-paraszt katonatömegek vállára akarta ültetni az értelmiséget, így akarván megmenteni az országot a pusztulástól.”¹³

A későbbiek során persze nem a bolsevikok, hanem Gorkij és a hozzá hasonlók kerültek a bekerítettség állapotába. Találón jellemzi ezt a helyzetet a KGB irodalmi archívumáról írt Sentalinszkij-könyvnek az a fejezete, amely a *Viharmadár kalitkában* címet viseli. A szerző ebben az Ilja Skapának kifakadó Gorkij szavaival igazolja ezt a bezártságot: „Nagyon fáradt vagyok... mintha áthatolhatatlan fallal vennének körül. [...] Bekerítettek... körbevettek... Egy lépést se tehetek se előre, se hátra!”¹⁴ A kevés számú közvetlen bizonyíték közül bizonyára idézhetne volna azt az Ilja Gruzgyevnek szóló, 1933. november 13-i levelet is, amely az Ördög-szigeten raboskodó Dreyfus szenvedésével és a csehovi 6-os számú kórterembe csalt Ragin doktor jajkiáltásával utalt az Itáliától eltiltott Gorkij foglyul ejtésére:

„Itt vagyok a Krímben. Itália után idő előtt elhunytak érzem magam, mindenütt ciprusokat látok magam körül, mint az olaszországi temetőben. A csend körülöttem – kőkemény. A tengerből pokoli kénközság árad. [...] A fiam és a menyem elutaztak Olaszországba a dolgaimért, én meg itt vagyok egyedül, mint Dreyfus az Ördög-szigeten, ez Csehov jajkiáltása.

Üdvözzel:
A. Peskov”¹⁵

⁸ V. Nabokov: *Lectii po russkoi literature*. Moszkva, 1996, 376.

⁹ Gorkij művei. Visszaemlékezések, elbeszélések. Színművek 1924–1936. Bp., Európa Könyvkiadó, 1963, 471., 525. (Gellért György fordítása nyomán.)

¹⁰ Uo. 504–505.

¹¹ A. Vakszberg: *Gibel Burevesztnyika. M. Gorkij: Poszlednyije dvadcaty let*. Moszkva, 1999, 137., 215.

¹² Uo. 101.

¹³ V. Baranov: *Tragegyija Gorkovo glazami emigrantov. Izvesztyija*, 1997. o8. 14.

¹⁴ V. Sentalinszkij: i. m. 305., 367.

¹⁵ *Perepiszka A. M. Gorkovo sz I. A. Gruzgyevim*. Moszkva, 1966, 330.

Az utóbbi idők kutatásai főleg az Oroszországban újonnan napvilágra került gazdag levéltári anyag, valamint a harmincas évek írói publicisztikája alapján igyekeznek megrajzolni az utolsó évek Gorkijának szellemi és lelki arculatát. Sajnos nem mindig veszik figyelembe, hogy az író a szovjet „újbeszél” nyelvhasználat közegében fogalmazta meg ekkori közlendőit,

Gorkij és Sztálinnal és egy ismeretlennel

amelyeket bizonyára nem mindig kell szó szerint érteni. Idézhetjük persze nemes borzadállyal a Sztálinhoz írt levelek vezérdicsérő közhelyeit (például „Nagy ember Ön, igazi vezér, és a Szovjetunió proletariátusa boldog, amiért egy ilyen erős logikájú, kimeríthetetlen energiájú második Iljics vezet” stb.)¹⁶, de azt sem ártana ilyenkor megemlíteni, hogy fiatalabb munkatársai körében – és az 1934-es írókongresszuson! – Gorkij „komoly okokra” hivatkozva utasított el mindenfajta vezérkultuszt: vö. „A fasizmusban az a legszörnyűbb, hogy a felnövekvő nemzedéket a Führer iránti feltétlen odaadásra neveli. Megöli bennük a képességet, hogy önállóan gondolkodjanak, hogy objektívan értékeljék a valóságot. A vezérkedésre törekvés *mindig és mindenütt* aljasság – hangsúlyozta haragosan és nekihevílten. – Olyan krónikus betegség, amely egyre súlyosabbá válhat. A hatalmába került betegen előbb nagyzási hóbort lesz úrrá, amit sötét árnyékként követ az üldözési mánia.”¹⁷

Az iménti kétértelműségek kezeléséhez mindenképpen hasznos figyelembe vennünk az írónak azt a valóságát, amelyet szintén Ilja Skapa idéz *Hét év Gorkijjal* című könyvében: „Hihetetlenül hangzik, de tény: én sohasem ismertem a félelmet. Valahogy elsorvadt bennem ez a képesség! Ha nem így lenne, az egész életem másként alakul. Annyit azért elmondhatok: az élettől nem érdemes céltalanul játszodozni. Az ember

ok nélkül ne dugja ki fejét a lövészárokból!... A józan észnek kell megsúgnia, mikor engedjük szabadjára az érzéseinket, és mikor fékezzük meg őket.”¹⁸

A fentiekből kirajzolódó gorkiji magatartás könnyen emlékezetünkbe idézheti mind a Csukovszkij naplójában említett író, mind a *Szomov és a többiekben* ábrázolt zenetanár viselkedését, akik szintén beszélgetőpartnereiktől függően használják az „üres szavak” és a „zenei kifejezőmód” eszközeit. Egy jó és jelentős alkotónál persze az érdekelne bennünket, hogy mennyire van jelen ez a „zene” a művekben is.

Az irodalomtörténészek általában nem keresnek a kései Gorkij szépirodalmi műveiben ilyen melodikus magasságokat és mélységeket. Úgy tartják, hogy a bennük feldolgozott, nagyrészt 1917 előtti témák már eleve a jelenkor problémáitól való eltávolodásról – vagy éppen elzárkózásról – tanúskodnak. A művek figyelmesebb elolvasása meggyőzően cáfolhatja ezt a vélekedést. Az írótl jól ismerő Kornyej Csukovszkij már 1924-ben megállapította, hogy a világra hatni akaró írói célkitűzés következtében a múlttól szóló Gorkijművek nem egyszerű visszaemlékezések vagy megkésztett leleplezések, hanem a jelennek címzett aktuális fi-

gyelmeztetések is.¹⁹ Abban az értelemben, ahogy ezt már a Bulgakovtól csodált életrajzi trilógia elbeszélője is vallotta: „Ha emlékezetembe idézem a vad orosz életnek ezeket az ólomsúlyú gyalázatosságait, néha azt kérdezem magamtól: egyáltalában beszéljen-e róluk az ember? És mindig megújuló meggyőződéssel felelem magamnak: csak beszéljen; mert ez az eleven és visszataszító valóság, amelyet még a mai napig se pusztult ki. Ez a valóság, amelyet gyökeréig ismerni kell,

¹⁶ A. Vakszberg: i. m. 283. A levél dátuma: 1933. január 16.

¹⁷ I. Skapa: *Szem let sz Gorkim*. Moszkva, 1966, 261.; M. Gorkij: *Szobranyje szocsinyenij v 30-i tomah*. T. 27, 334–335.

¹⁸ I. Skapa: i. m. 59–60., 63.

¹⁹ K. I. Csukovszkij: *Dve dusi Gorkovo*. maximgorkij@narod.ru

hogy gyökerestül lehessen kiirtani az emberi emlékezetből, az emberi lélekből, egész nyomasztó, szegényes életünkéből.”²⁰

A harmincas évek színdarabjai szemléletesen igazolhatják a múltnak ezt a gorkiji aktualizálását. Az 1931-ben keletkezett *Jegor Bulicsov és a többiek*ről a hivatalos irodalomtörténet korábban azt tanította, hogy a címszereplő sorsában az orosz kapitalizmus hanyatlását és közelgő bukását ábrázolta. A gorkiji dramaturgiáról írt – nem egészen hivatalos – könyvében B. Bjalik „az élet foglyaként” mutatja be a mű főhősét. Meggyőzően érvel amellett, hogy a darab konfliktusát egy életútja értelmében elbizonytalanodó ember, valamint e kétségeket – vagy ha kell: magát a kételkedő embert – megsemmisíteni akaró közeg összecsapása képezi.²¹ Jegor „harminc éve él idegenekkel”, „más utcában, mint ahová való”. Készül valamilyen határozott lépésre, valamilyen végső leszámolásra, de betegsége és gyengesége miatt egyre halogatja ezt: „Ha meggyógyulok, adok én nektek...” Rosszabbodó állapotát, a halálára spekuláló családtagokat, valamint a körülötte tapasztalt általános zűllést és romlást látva olyan apokaliptikus harag tölti el, hogy a hozzá küldött „gyógyító zenéssel” egyenesen a világ végéről és az utolsó ítéletről trombitáltat megdöbrent környezetének: „Fújd, Gábiel! Itt az utolsó ítélet! Világ vége! Trombitálj!”... A mű utolsó jelenetében a főhős ablaka alatt vonuló tüntetők az Internacionálét éneklik, ami a hagyományos értelmezések szerint egy, a főhősénél szebb és jobb világ hajnalhasadásának ígéretével zárja a darabot.

Ezt az élet foglyává lett, '17 előtti kapitalistát látva az embernek persze önkéntelenül eszébe jut az élet foglyává lett Gorkij is. A darab elején elhangzó telefonszám, a 17–63 mintha szintén erre a jelenig érő múlt-ra utalna, amikor a tizenhetes korszakhatár száma mellett épp az ekkor hatvanhárom éves Gorkij életkorát jelöli meg a „*kapcsolási szám*” másik felének. Ami természetesen jóval tágabb időkoordináták közé helyezi a cselekményt...

Gorkij „egyetlen barátja”, Leonyid Andrejev 1911-ben írt egy *Kísértetek* című elbeszélést, amelynek Jegor Pomerancev (kb. 'Narancsos Jegor') nevű hősét magáról Gorkijról mintázta, s ezt közölte alakja „prototípusával” is: „A tevékeny Jegor az elbeszélésben te vagy.”²² A húsz évvel későbbi, gorkiji Jegornak az első felvonás végén kedve támad egy kis narancsvodkát inni, de csalódottan látja, hogy „az egészségét óvó” házi „ördögök” ezt elzárták előle. A korábban Pomerancevnek hívott és Gorkijjal azonosított „Jegor” ezek után önmagát is rabnak és fogolynak nyilvánítja: vö. „BULICSOV [...] Iszom egy kis narancsvodkát. Az jót tesz. (A pohárszékhez megy) Bezárták ezek az ördögök. Ezek a disznók. Vigyáznak rám. Valóságos fogoly vagyok. Rab... semmi egyéb. // *Függöny*”²³

A narancsvodkának és Jegornak ez a közös rabsága váratlan fényt vet a dráma főalakjának önéletrajzi jellegére, akit így nem a halódó orosz kapitalizmus, hanem az 1931-es szovjet állapotok foglyának kell tekintennünk. „Bulicsovban sok van Alekszej Makszimovicsból” – mondta egykor Olimpiada Dmitrijevna Csertkova is, akiről az író a darab Glafiráját mintázta.²⁴

Az így kibontakozó, másfajta összefüggésrendszerben a mű *egyházi hangnemű, imádságra és temetési*

énekre hasonlító Internacionáléja szintén nem egy szebb és jobb világ hajnalhasadásáról, hanem az ilyen új világgal való elégedetlenségről és az eredeti ének „elromlásáról” tanúskodik. (Olyanformán, ahogy ezt a *Bulicsov*val egy időben írt *Szomov és a többiek* énektanára is elmagyarázta...)

A darabban ténykedő „ördögök” itt nem csupán a főhőst vetik rabságba – ők éneklik az utcáról felhallatszó Internacionálét is:

„BASKIN Micsoda imádság ez? [...] »Reszkesetek, mert feltámadt az elnyomott proletár...«

BULICSOV Aha! Micsoda ördögök ezek!”

Az ilyen énekért lelkesedő Sura szavaira a nála tapasztaltabb apa csak legyinteni tud: „Eh, Sura...” Ez az egész művet lezáró, félbehagyott mondat valójában rejtett önidézet, amelynek az *Éjjeli menedékhelyet* befejező Szatyin szavaiban találjuk meg a kiegészítését: „Eh... elrontotta a nótát... ez a bolond!...”

Mint e néhány, kiragadott példa is mutatja, Gorkij harmincas évekbeli színdarabjai számos veszélyes és eretnek gondolatot tartalmaznak, amelyeket nemcsak a jó hallású nézők számára kellett érthetően megfogalmazni, hanem el is kellett rejteni az avatatlan szemek és fülek elől.

Miért? Hát neki is volt félnivalója?...

Már hogyan lett volna!... Amikor 1917. október 18-án közzétette a készülődő bolsevik felkelés (a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom”) ellen írt tiltakozását,²⁵ a cikkére válaszoló Sztálin így fenyegette meg őt: „Az orosz forradalom nem kevés tekintélyt döntött le. A forradalom ereje egyebek között abban is nyilvánul, hogy nem hajolt meg a »nagy nevek« előtt, vagy szolgálatába fogadta, vagy ha nem akartak tanulni tőle, a semmibe [pontosabban „a nemlétbe” – Sz. G. A.] taszította őket. [...] Félünk, hogy Gorkijt »halálosan« vonzza valami oda közéjük, a régiségek tárába... Nos, ahogy tetszik... A forradalom nem tudja sem sajnálni, se temetni *halottait*...”²⁶

Ezt az egyértelmű, halálos fenyegetést az írás zenei fogantatású címe, a „*Körülvön engem nagy borjak serege*” is megerősítette. A cím voltaképpen a 22 (21). *zsol-tár* 13. verse, amelyet Sztálinnál „a Novaja Zsizny *halálra* rémült neuraszténiásai” (azaz Gorkij és a vele együtt tiltakozó Zinovjev és Kamenyev) énekelnek. Az általa nem említett (de mindkettejük által jól ismert) régi legendákban és krónikákban viszont az a Borisz herceg teszi ezt, aki az orosz ortodox egyház első szentje volt, s aki szintén ezzel a zsolttal fogadta a rá támadó gyilkosokat: „Befejezván a hat zsolttart, s látván, hogy a meggyilkolására küldöttek már megjelentek, ismét zsolttárokat kezdett énekelni: »Körülvettek

20 Makszim Gorkij: *Gyermekkorom. Inasévek. Az én egyetemem*. Bp., Magyar Helikon, 1961, 207. Radó György fordítása.

21 B. Bjalik: *M. Gorkij – dramaturg*. Moszkva, 1977, 461–500.

22 Gorkij i Leonyid Andrejev. *Nyeizdannaja perepiszka*.

Lityeraturnoje naszedstvno, 72, Moszkva, 1965, 388.

23 Makszim Gorkij: *Drámák*. Bp., Európa Kiadó, 1983, 252. Gábor Andor fordítása nyomán.

24 Vokrug szmertyi Gorkovo. Dokumenti, fakti, verszii. *M. Gorkij. Matyeriali i issledovanyija*, 6. Moszkva, 2001, 85.

25 *Novaja zsizny*, 1918. október 18. Lásd még Makszim Gorkij: *Nyeszvojevremennije miszli*. Editions de la Seine, Paris, 1971, 100–102.

26 I. V. Sztálin *Művei*. 3. köt. Bp., Szikra Kiadás, 1950, 423. (Kiemelések tőlem. Sz. G. A.)

engem kövér bikák...», »Gonoszok gyülevész hada vett körül engem...«²⁷

E sztálini fenyegetés mélyen rögződött hatásáról – és Gorkij növekvő veszélyérzetéről – az író Ilja Skapatól idézett kifakadása is tanúskodik („*Körülvettek...* bekerítették...” – oroszul: „*Okruzsili...* oblozsili...), hisz ebben ugyanaz az „okruzsili” szó áll a mondatkezdő, fő helyen, mint Sztálin baljós gúnyolódásaiban és fenyegetéseiben („*Körülvön* engem nagy borjak serege – oroszul: „*Okruzsili* mja tyelci mnozi tucsni”).

A Gorkij–Sztálin viszonyban kapcsolatban egyszer megkérdezték a tanítványaim, hogy ez a magát bátornak mondó író vajon mért nem írta meg a sztálini korszak gyalázatosságait is. A naiv, de jogos kérdés hallatán arra kértem őket, hogy olvassák el egyszer a *Vassza Zseleznovát* is.

Ez a műve akkor keletkezett, amikor az Academia kiadó vezető Kamenyevvel együtt ismét időszerűnek ítélte az orosz forradalmárok erkölcsi nihilizmusát bíráló Dosztojevszkij-mű, az *Ördögök* kiadását.²⁸ Javaslata egyet jelentett a világ „gonoszsága” ellen küzdő és a „jó cél” érdekében minden eszközt megengedő „forradalmi etika” elutasításával. „Nem és nem! – hangsúlyozta ekkoriban fiatal munkatársainak. – A tiszta cél tiszta eszközöket is követel... Mindig!... [...] A jzsuiták doktrínája, »A cél szentesíti az eszközt«, a gonosztevőknek és azok ideológusainak a morálja.”²⁹ A *Vassza Zseleznova* első, 1911-ben készült változata még azt sugallta, hogy talán kétes eszközökkel is lehet jó ügyet szolgálni. A második, 1935 végén írt változat arról szólt, hogy a bűnöző típusú embernek az ügye is bűnös. „Rettenetes ember maga. Ha hallgatom a beszédjét, kezdek arra gondolni, hogy a bűnöző típusú ember tényleg létezik” – mondja Rachel (ejtsd: „Rasel”) a címszereplő Vasszának. Ez a „világos fejű nő”³⁰ csak a mű második változatában jut szerephez Gorkijnál, aki a Rachel–Vassza párviadal bemutatása kedvéért teljesen új darabot teremt a régiből.

Műve most is a régi gyalázatosságok mai továbbélésére figyelmeztet. Az 1911-es változatban szerencsére már megvan az a „Zseleznova” név, amely magyarul „vas”-at – pontosabban „Vas”-t – jelent, s amely az 1917 utáni olvasókban könnyen felidézheti az „Acél” – oroszul a „Sztálin” – nevet. Ez lehetővé teszi, hogy a második változattal bemutatott „vasasszonyi” módszerekben – az ügyre szegyet hozó személy öngyilkosságra kényszerítésében (vagy megmérgezésében), a terhelt tanú meggyilkolásában, az útban álló családtag csendőrkékre adásában, egy mindenkit beszerző „jelentő rendszer” kiépítésében – lépten-nyomon felismerjük e bizonyos Acélember metódusait.

Hogy is mondta Sztálin Gorkijról? „Gorkij a művészet embere, a hangulatoké, az érzelmeké, amelyek könnyen félrevihetik őt [...] *Képes rá, hogy hatalmas kárt okozzon a pártnak.*”³¹ No meg a munkásosztálynak. Pontosabban Sztálinnak. A nyers és célratoró Vasasszony itt is pontosan fogalmaz: „Osztály, osztály... Micsoda osztály? *Én vagyok az osztály.*”

Igaz, XIV. Lajos is mondott ilyesmit, de a Gorkij által pátyolgatott Bulgakov darabjában természetesen ő is a Gazdára hasonlít...

Sztálint a harmincas években kezdték a pártapparátus berkeiben Gazdának nevezni. Leopold Averbahnak írt, 1932. március 30-i levelében Gorkij is így aposztrófálja őt: „Írtam a gazdának.”³² Vajon milyen Gazdára gondolhatott, amikor a Vasasszonnyal szembeszálló és azt megfenyegető Rachel szavait leírta: „Nem sok van már hátra a magukfajtáknak, *a maguk osztályának, a gazdáknak. Másik gazda nő fél már*, fenyegető erő növekszik, az szétapossa magukat, szétapossa.”

Egy bizonyos – egy bő fél évet még élt utána...³³

Azzal kezdtem, hogy örülök a Moszkvában és Budapesten játszott Gorkij-darabok növekvő számának. A harmincas évek művei közül mindkét fővárosban a *Vassza Zseleznova* szerepel ma a színházak műsorán. A színpadi megformálás jelentős különbségei ellenére is van a Művész Színház és a Nemzeti előadásában egy közös vonás, ami jelentősen mérsékli a Gorkijt úgy-ahogy ismerni vélő ember örömeit. A címszereplő rokonszenves és tragikus alakká emelésére gondolok, akit Moszkvában egyenesen az orosz nemzeti karakter hordozójának, a mindig jót akaró, de a világ gonoszsága miatt különféle stiklikre kényszerülő nemes oroszország képviselőjévé kanonizálnak. E patriotá értelmezés következtében a vele szembeszálló Rachel természetesen egy gyökértelen és démoni forradalmiság hordozója lesz, aki egyenest Dosztojevszkij *Ördögökjéből* lép a Művész Színház színpadára. Kettejük összecsapásának legszánandóbb áldozata az anyját, Vasszát őszintén szerető és annak halálával végképp elárvuló Ljudmila lesz, aki az előadás végén hófehér angyalruhában áll meg az előtte tátongó szakadék előtt.

A budapesti előadásban szintén Vassza az egyetlen biztos pont. Hozzá képest mindenki egymással felcserélhető és egymással pótolható alkalmatlanságként „funkcionál”. Vassza elszánt és tehetséges üzletasszony, aki a világ gonoszságával szemben mindenféle kétes machinációra „kényszerül”. E kétes machinációk egyrészt a környezet életképtelensége, másrészt a Vasszával szembeszálló „Ráhel” buggyant lotyóvá alacsonyítása révén kapnak bizonyos „önértéket”, de ettől még nem lesznek a gorkiji szövegnek és a gorkiji „zenének” megfelelő értékek.

A világnak ugyanis ma sem olyan Gazdákra van szüksége, akikből egykor a szerzőnek is *halálosan* eleget volt.

²⁷ Iglói Endre – Miskey Pál: *Drevnyerusszkaja hudozsesztvennaja proza – Régi orosz széppróza*. Bp., Tankönyvkiadó, 1977. 35.

²⁸ A. Vakszberg: i. m. 333.

²⁹ I. Skapa: i. m. 91.

³⁰ *Gorkij művei*. 20. köt. *Levelek (1889–1936)*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1965. 627.

³¹ A. Vakszberg: i. m. 253. Lásd még I. Gronszkij: *Iz proslovo*. Moszkva, Izd. Izvesztija, 1991.

³² „Zsmu vasu ruku, dorogoj tovariscs”. *Perepisczka Makszima Gorkovo i Ioszifa Sztalina*. *Novij mir*, 1998/9.

³³ A magyar átlutatók sajnos nemegyszer félrefordítják ezeket a műértés szempontjából fontos mozzanatokot: a „gazda” ('hozjain') helyett „urat”, a „rettenetes” ('sztrannij') helyett „különöst” ('sztrannij!'), illetve „keményet” írnak stb.